

ДО ПРИЖИТТЄВОЇ РЕЦЕПЦІЇ ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА: ПИТАННЯ ЛІТЕРАТУРНОГО КОНТЕКСТУ

У статті розглядається зіставлення Т. Шевченка з іншими письменниками в критиці 1840–1861 рр. як важливий аспект формування українського літературного канону, досліджуються параметри порівняння та протиставлення згаданих при цьому персоналій.

Ключові слова: Шевченко в критиці, Шевченко й українська література, Шевченко і світова література, літературний канон.

В статье рассматривается сопоставление Т. Шевченко с другими писателями в критике 1840–1861 гг. как важный аспект формирования украинского литературного канона, исследуются параметры сравнения и противопоставления упомянутых при этом персоналий.

Ключевые слова: Шевченко в критике, Шевченко и украинская литература, Шевченко и мировая литература, литературный канон.

The paper is devoted to the comparisons of T. Shevchenko with other writers in the critical reception of 1840–1861 as an important aspect of the Ukrainian canon-forming. The parameters of correlation and opposition between the writers considered are analyzed.

Key words: Shevchenko in critical reception, Shevchenko and the Ukrainian literature, Shevchenko and the world literature, literary canon.

До останнього часу літературознавці не мали у своєму розпорядженні скільки-небудь повної бібліографії прижиттєвої шевченкіани, а значна кількість публікацій 1839–1861 рр., що були присвячені митцю, лишались важкодоступними. Це не дозволяло з достатньою повнотою визначити, якою ж уявлялась сучасникам постать Т. Шевченка у літературному контексті. Ми маємо на меті висвітлити один з аспектів цієї проблеми, а саме – показати, з якими художніми явищами співвідносилась поетична творчість Т. Шевченка в російській та українській критиці середини XIX ст. Ми свідомо не включаємо до розгляду тексти, написані іншими європейськими мовами, оскільки це вимагало б звернення до ширших національних контекстів, передовсім польського, а ми поки що не маємо для цього достатньо матеріалу, в тому числі й бібліографічного. Так само ми зараз не беремо до уваги відгуки на творчість Т. Шевченка-художника, лишаючи це мистецтвознавцям, і згадки про Т. Шевченка передовсім як про суспільного і культурного діяча.

У дослідженні ми застосовуємо методику шведського соціолога літератури К. Е. Розенгрена, яку, вивчаючи динаміку російської культури, модифікували Б. Дубін та А. Рейтблат [1]. Ці вчені склали динамічну картину орієнтирів російської критики 1820–1970-х рр.: по-

ступове формування національного канону, наявність чи відсутність у полі розгляду іноземних письменників, "постарішання" чи "омолодження" актуального для певної епохи кола письменників тощо. Для цього був проведений фронтальний розгляд літературних часописів із "шагом" у двадцять років і підрахунок усіх імен, з якими так чи інакше співвідносились творчість авторів рецензованих творів: "Х (не) схожий на Y", "Х належить до тієї ж літературної групи, що й Y", "Х наслідує Y" тощо [див.: 3, 208]. Для окреслення кола постатей, з якими критики співвідносили – в позитивному чи негативному плані – творчість Т. Шевченка, ми розглянули не лише рецензії на твори поета (чи інших письменників, у яких Т. Шевченко згадується), але весь масив критичної продукції, в тому числі великі статті, огляди, рекламні оголошення тощо.

Із 1840 до лютого 1861 р. вийшли друком вісімдесят відгуків українською чи російською мовами на книжки Т. Шевченка або інші публікації (у часописах, газетах, альманахах), які містили Шевченкові твори. При підрахунку ми брали до уваги тільки джерела, що містили більш-менш розгорнуту оцінку цих творів, і не враховували прості переліки на кшталт: «Между стихотворениями [в альманасе "Ластовка"] лучшие принадлежат Боровиковскому, Гребёнке, Забеле, Чужбинскому и Шевченке» (Ф. Євеський, 1842). Із цих 80 відгуків 44 містять зіставлення Т. Шевченка з конкретним автором, літературою в цілому (українською, російською, іншою) чи фольклором. Відсоток таких відгуків лишається приблизно тим самим як у 1840–1844 рр., так і в 1857–1861 рр. (18 із 30 публікацій та 27 із 50, відповідно). Усього в публікаціях, як безпосередньо присвячених Т. Шевченку, так і тих, де він лише згадується (загальна кількість – 96), у порівнянні чи в одному ряду з ним названо 88 письменників. У це число не входять ті, кого із Т. Шевченком поєднують лише "обставини місця" – наприклад, публікація в одному альманасі, – якщо критичний допис не містить безпосереднього порівняння їхніх творів.

Окрім того, ми враховували і ширші аспекти співвіднесення, відсутні в аналізі Б. Дубіна й А. Рейтблата: Т. Шевченко й українська література в цілому, Т. Шевченко і європейські літератури.

Вже починаючи з перших рецензій на "Кобзар" Т. Шевченко стає для критики втіленням головних рис української літератури, живим доказом на користь того, що вона не має майбутнього – або, навпаки, свідченням того, що майбутнє в неї, безумовно, є. У 1840-х роках беззастережно переважає перший варіант (сім текстів); єдине часткове виключення – рецензія М. Тихорського на "Гайдамаки" (1842), де в поемі Т. Шевченка вбачаються як позитивні, так і негативні риси української поезії в цілому. У 1850-х рр. ситуація змінюється: не ви-

знавати талант Т. Шевченка вже майже неможливо (поодинокі виключення – рецензія на російський переклад "Наймички", 1860), проте у трьох публікаціях 1857–1860 рр. (Є. Колбасін?, О. Рижов?, рецензент "Светоча") Т. Шевченко послідовно розглядається як виключення, нібито нехарактерне для загального рівня безнадійної української літератури. Звичайно, що йдеться про російських критиків.

З іншого боку, постійно підкреслюється та позитивно оцінюється зв'язок Т. Шевченка із фольклором, із народною поезією (чотири публікації 1840-х рр., шість – 1850–60-х рр.; у двох текстах твори Т. Шевченка розглядаються поряд із фольклорними як однотипний матеріал, іще у двох йдеться про перетворення Шевченкових творів на народні пісні). Зворотною стороною такого визнання стає переведення творчості Т. Шевченка у суто етнографічний пласт і, відповідно, твердження про брак індивідуальності в цій поезії (рецензент "Светоча", 1860; пор. відомі характеристики народності Т. Шевченка у М. Костомарова і П. Куліша).

Для того, аби уточнити український контекст, в якому перебувала постать Т. Шевченка, звернемося до оглядів української літератури та переліків імен українських письменників за якоюсь спільною ознакою в інших критичних творах. У 1840–1861 рр. таких загальних списків нараховуємо 37 (із них 12 – у 1840-х рр.), починаючи з рецензії П. Корсакова на "Кобзар". Більшість із цих критичних матеріалів, що, природно, належить українцям (навіть згадка про Т. Шевченка у "Слов'янському народописанні" П. Шафарика з'явилась лише в перекладі Й. Бодянського, 1843), а росіянам – лише десять із них. За цими оглядами і переліками можна скласти уявлення про те, які письменники для читацького загалу втілювали уявлення про українську літературу – тобто яким був початковий канон в епоху його формування, коли більшість авторів були живі, активно працювали або лише входили до літературного процесу.

Перше місце з великим відривом посідає Г. Квітка-Основ'яненко (32 згадки) як письменник, чия роль у розвитку української прози визнавалася співмірною із роллю Т. Шевченка в розвитку української поезії. Далі йдуть І. Котляревський (26), Є. Гребінка (20), П. Гулак-Артемівський (19), М. Гоголь (18), Марко Вовчок (незважаючи на значно пізніший дебют – 15 згадок), М. Костомаров (14), П. Куліш (12, але треба враховувати, що чимала частина оглядів належить саме йому, тож фактично його роль не лише як письменника, але й одного з фундаторів канону значно помітніша, ніж про це говорять цифри), А. Метлинський (12), Л. Боровиковський і В. Забіла (по 7), Й. Бодянський і К. Тополя (по 6), О. Корсун та П. Писаревський (по 5), брати Карпенки (4 – парадоксально, бо кож-

ного разу вони згадуються як негативний приклад), М. Петренко, О. Чужбинський, С. Шереперя (по 4) і ще понад сорок авторів, які набрали від однієї до трьох згадок. (Ми не враховували згадки про видавців та упорядників альманахів.)

Перед нами – характерна рання стадія каноноформування: значна кількість імен, неоднозначність характеристик (переоцінка І. Котляревського та інших письменників старшого покоління у П. Куліша; одні і ті ж твори отримують прямо протилежні оцінки – як "Приказки" Є. Гребінки чи "Сава Чалий" М. Костомарова), боротьба за символічний капітал (тому категоричність Кулішевих оцінок викликає таке бурхливе заперечення).

Особливо важливе ім'я М. Гоголя, тому що воно використовується як доказ двох протилежних тез. З одного боку, це письменник, який вказав єдино можливий шлях для своїх українських наступників – перехід на російську мову (В. Белінський, 1841; Є. Колбасін?, 1857; рецензент "Светоча", 1860; Я. Турунов, 1860, із посиланням на В. Белінського і без прямого контрасту із Т. Шевченком). З іншого ж – це автор, чий вплив українським письменникам, зокрема Т. Шевченку, довелося переборювати (П. Куліш, в епілозі до "Чорної ради", 1857, та у подальшій полеміці із М. Максимовичем). Важливе виключення – "Литературные заметки" О. Котляревського (1856), де лінія розвитку "Гоголь–Квітка–Шевченко" тлумачиться як закономірна і безперервна; подібні думки зустрічаємо і в рецензії М. Костомарова на "Кобзар" (1860).

Якщо ми підрахуємо лише ті випадки, коли Т. Шевченка безпосередньо порівнювали з тим чи іншим письменником, а не лише згадували їх в одному ряду, рейтинг виглядатиме дещо інакше: Марко Вовчок (9 згадок), М. Гоголь (7), Г. Квітка-Основ'яненко (6), Є. Гребінка (4). Таке високе місце Марка Вовчка пояснюється тим, що і прихильні, і неприхильні до письменниці критики сприймали її творчість як наступний крок у розвитку української літератури після Т. Шевченка – і оцінювали відповідно до цього.

Неважко простежити основні параметри, за якими йшло зіставлення Т. Шевченка з іншими українськими письменниками: тематика (козаччина, народні образи), мова і стиль (у випадку М. Гоголя – ще й контраст російської й української), популярність (М. Гоголь і Марко Вовчок), моральність (Г. Квітка і Є. Гребінка), щирість і свіжість. Перелічені риси разом складають чи не вичерпну характеристику української літератури у критиці середини XIX століття.

В іншій праці ми вказували на те, що раннє сприйняття Шевченкової творчості підкорялося загальним законам художньої рецепції: нові художні явища завжди уводяться в знайомий контекст, співвід-

носяться із загальноприйнятим горизонтом очікувань [2]. Тепер ми хотіли б уточнити цю тезу: на співвіднесення письменника з літературним контекстом впливає і критичний жанр, у якому він розглядається. В рецензіях на твори Т. Шевченка постать поета майже одразу мислилась як виключна, – байдуже, в позитивному чи негативному сенсі ("Лишь только Пушкин умер, всемудрые мужи приложили палец ко лбу и задали себе вопрос: есть ли на Руси поэт?.." – О. Сенковский?, 1840; "в рядах наших молодых поэтов, прославляемых то тем, то другим приятельским журналом, нет ни одного равного Шевченку поэтическим талантом" – К. Калайденський, рец. на "Молодик", 1844). Проте в загальних оглядах української літератури Т. Шевченко – лише один із її представників, хоча й, безумовно, серед найталановитіших: мета подібних оглядів – вказати на процес, а не на особистості, ствердити широту національної літератури, а не вивищити когось із її представників. На виключне місце Т. Шевченка вказав тільки П. Куліш в епілозі до "Чорної ради" (1857), назвавши Т. Шевченка "величайшим талантом южнорусской литературы". Однак показово, що в тому ж році у статтях, присвячених Марку Вовчку ("Слово од издателя" та "Взгляд на малороссийскую словесность...") П. Куліш знову повертає Т. Шевченка до системи переліків, хай навіть найкоротших ("Имена Квитки (Основьяненка) и Т. Г. Шевченка становлю я на первом плане <...>").

Натомість, як ми згадували, російська критика межі 1850–60-х рр. охоче стверджувала унікальність Т. Шевченка – переважно для того, щоб за його рахунок знищити українську літературу в цілому. "Украинский поэт г. Шевченко – единственный человек, которого малороссияне могут считать вполне национальным писателем" (Є. Колбасін?). "Одиноко стоит он среди литературного русского мира с своей задумчивой бандурою и, кажется, как будто сам грустит, не видя себе преемника в молодом поколении земляков своих" (О. Рижов?). Талант Т. Шевченка "подтверждает более наше мнение тем, что этот писатель был исключительно поэт – и исчерпал все содержание малороссийской жизни" (рецензент "Светоча"; важко не побачити в цьому відгуку прямий вплив В. Бєлінського – його твердження з рецензії 1843 р., нібито М. Гоголь "Тарасом Бульбою" вичерпав увесь зміст української історії).

Водночас непоодинокими є російські критичні публікації, в яких Т. Шевченко розглядається як безперечно кращий, але зовсім не єдиний автор у літературі, що динамічно розвивається (В. Зотов, 1860; М. Чернишевський, 1861). Серед українських критиків цей погляд висловлюють Л. Блюммер та О. Чужбинський (1860), а смерть Т. Шевченка остаточно закріплює його перше місце в каноні.

Що ж стосовно розгляду творів Т. Шевченка у контексті інших літератур, тут спостерігається приблизно така ж динаміка канонізації. На першому етапі (1840-ві рр.) російський і європейський контекст залучають переважно українці й прихильні до них критики з кола часопису "Маяк". "Много ли в какой угодной современной литературе вы встретите подобных произведений?.." (О. Чужбинський, 1841). Твори нової української літератури, зокрема Шевченкові, "не посрамили бы имени автора ни у какого народа, ни на каком другом языке" (Ф. Китченко, 1843). "<...> в рядах наших молодых поэтов <...> нет ни одного равного Шевченку поэтическим талантом: и если бы из-среди их явился подобный талант, то его давно бы уже произвели в гении" (К. Сементовський, 1843). Подібні оцінки викликали глузливу відповідь "Отечественных записок" (порівняння української літератури із французькою в рецензії на "Чигиринського кобзаря і Гайдамаків", 1844).

Другий – короткий, але насичений публікаціями – етап: відгуки на російськомовну поему "Тризна", яка розглядається як чергове свідчення естетичного занепаду російської поезії 1840-х рр. (рецензії "Русского инвалида" та "Северной пчелы"). Доводить цю тенденцію до логічного завершення пізніший (1850) фейлетон О. Дружиніна, в якій рядки із "Тризни" уведено до пародії на російських епігонів готичного роману (що важливо для розуміння горизонту жанрових очікувань стосовно Шевченкової поеми).

І, нарешті, на межі 1850–1860-х рр. місце Т. Шевченка серед представників європейського красного письменства переосмислюється знову. Відбувається остаточна канонізація поета і, відповідно, ствердження літератури, яку він представляє, – це розуміють усі критики, що беруть участь у дискусії. Початок цьому поклала передмова П. Куліша до першої публікації "Наймички" (1857, у "Записках о Южной Руси"): "Наивное и трогательное положено автором в основу поэмы, и в этом отношении я не знаю ничего совершеннее ни в одной европейской литературе" (така категоричність миттєво викликала заперечення О. Пипіна в рецензії на "Записки..."). Високі оцінки П. Куліша підтримали рецензент "Книжного вестника" (1860), М. Чернишевський (1861) і О. Чужбинський (1861).

Але, безумовно, найбільший резонанс мала передмова того ж П. Куліша до альманаху "Хата" (1860): «По сей бік межі [самостійної творчості] стоять такі люди, як Боккачіо у італ'ян, як Гофман у німців, Вашингтон-Ірвінг у ангел'ян, – доволі їх було на світі; по той бік виступають невеличкою громадою такі мужі, як Шекспир, Вальтер Скотт, Шиллер, Мицкевич, Пушкин, Гоголь, Квітка, Шевченко. – Гоголь у "Вечорах на хуторі" стояв урівні з Марком Вовчком, а далі

переріс його неізмінно. Шевченко в перших баладах не пійшов вище Вовчкової "Сестри"; в "Катерині" він піднявся до Пушкіна як художник, а в 1846 року – і до Мицкевича як поет всеславянський».

Не менш зацікавленим, ніж П. Куліш, в уведенні Т. Шевченка до світового контексту був Д. Мордовцев. У рецензії на "Кобзар" (1860) він згадує О. Кольцова, П.-Ж. Прудона, Ж.-Е. Бонмера, М. Полевого, сербські народні пісні, Б. Ауербаха, М. Лермонтова і Й.-В. Гете (як авторів творів на сюжети легенд), Г. Державіна. Кожне із зіставлень аргументоване – і вже через це не мало такого вибухового ефекту, як свідомо інтелектуальна провокація П. Куліша (твори Т. Шевченка "делают честь малороссийской литературе, но нельзя ставить их в параллель произведениям величайших гениев европейской или всемирной литературы", – писав Г. Милорадович у рецензії на "Хату", 1860).

Знову звернемось до цифр. Т. Шевченка за його життя десять разів порівнювали з О. Пушкіним (із них п'ять – це заперечення того, що український поет стоїть на одному щаблі з російським), шість – з А. Мицкевичем (три заперечення), п'ять – із В. Шекспіром (чотири заперечення), чотири – із Вальтером Скоттом і Й.-Ф. Шіллером (по три заперечення), чотири – з О. Кольцовим, два – із Р. Бернсом (лише ствердження). А. Мицкевича, В. Шекспіра, В. Скотта і Й.-Ф. Шіллера першими згадав саме П. Куліш, і ми бачимо, яку полеміку це викликало (відгуки О. Піпіна, М. Михайлова, Г. Милорадовича і анонімного рецензента "Санктпетербургских ведомостей", усі – 1860). Порівняння з А. Мицкевичем підтримали тільки М. Костомаров (рецензія на "Кобзар", 1860) і – в тому, що стосується популярності двох поетів серед співвітчизників, – О. Плещеев (1860).

Цікавіше з О. Пушкіним. Перша згадка про нього (1840) пов'язує первинну оцінку Шевченкової творчості з пошуками "правонаступника" О. Пушкіна в російській поезії кінця 1830-х рр. (як відомо, цей титул врешті отримав М. Лермонтов). Маємо на увазі вислів О. Сенковського, наведений вище ("Лишь только Пушкин умер..."): Т. Шевченко іронічно розглядається як претендент на високе звання, якого, врешті, не заслуговує, бо не пише російською. Таке ж іронічне порівняння застосовує рецензент "Отечественных записок" ("То-то талант! Что ваш Пушкин!", 1844). Прихильні ж до Т. Шевченка рецензенти порівнювали його з О. Пушкіним переважно за критеріями популярності та значущості для національних культур (П. Плетньов, 1844; журналіст "Светоца", 1860; М. Костомаров, 1860: "<...> Шевченко принадлежит к первоклассным поэтам славянского мира. Его место рядом с Мицкевичем и Пушкиным"). І лише П. Куліш в епілозі до "Чорної ради" намітив зіставлення віршової майстерності О. Пушкіна і Т. Шевченка.

Глибоко закономірними виявляються згадки про О. Кольцова: у свідомості російських критиків, починаючи принаймні з В. Белінського, він був народним поетом *par excellence*, і коли Т. Шевченко ствердився у тій же ролі, зіставлення було неминучим. Не випадково першими до нього вдаються "демократичні критики" М. Добролюбов і М. Михайлов (обидва – 1860), хай навіть із певними застереженнями: "Он – поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идет с ним в сравнение, потому что складом своих мыслей и даже своими стремлениями иногда отдаляется от народа" (М. Добролюбов). Подібні твердження висловлювали також Г. Милорадович і Д. Мордовцев; полеміка на цю тему почнеться вже після смерті Т. Шевченка.

В одному плані з О. Кольцовим сприймався і Р. Бернс – тим більше, що паралелі між стосунками Шотландія/Англія і Україна/Росія проводилися принаймні з 1830-х рр. (у зв'язку із Т. Шевченком – тільки починаючи з 1860 р.: див. анонімну рецензію на "Народні оповідання" Марка Вовчка у "Светоче", де конкретно Р. Бернс не згадується, і статті М. Михайлова та Г. Милорадовича).

Таким чином, вже існуюча у критичній свідомості ніша мала бути заповнена, а конкретні імена могли й змінюватися (так, Л. Блюммер у 1860 р. порівнював Т. Шевченка з І. Криловим за тією ж ознакою народності).

Як показали Б. Дубін та А. Рейтлбат, у російській критиці 1840–41 рр. відбувається розширення матеріалу, що розглядається; рецензентів цікавлять найекзотичніші літератури Європи і Азії; читачу пропонувались огляди різнобарвних творів, підписаних різноманітними іменами. Натомість 1860–61 рр. у критиці – час одноманітності та впорядкованості, рецензентів цікавить передовсім (і майже виключно) сучасна вітчизняна література; і саме на цей період припадає формування канону. В цьому контексті можна краще зрозуміти специфіку рецепції двох видань "Кобзаря" і "Гайдамаків". Т. Шевченко 1840-х років – автор "екзотичний" за всіма критеріями, від мови до тематики, а через двадцять років – широко визнаний письменник, якому будь за що треба знайти місце в існуючій літературній системі та ієрархії. Відповідно змінюється і ставлення до української літератури, котру в літературній ситуації 1830–60-х рр. слід розглядати як одне з літературних угруповань у російській імперській культурі й аналізувати відповідно. В цей час за допомогою критичних паралелей і контрастів формується той образ Кобзаря, який – з неминучими змінами – функціонує і в культурі початку ХХІ століття, але досі лишається недостатньо вивченим.

1. Дубин Б. В., Рейтблат А. И. Групповая динамика и общелитературная традиция: отсылки к авторитетам в журнальных рецензиях 1820–1978 годов // Рейтблат А. Как Пушкин вышел в гении: Историко-социологические очерки о книжной культуре пушкинской эпохи. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – С. 211–233. 2. Назаренко М. Й. До рецепції життя і творчості Шевченка (забуті публікації 1839–1861 рр.) // Шевченкознавчі студії: 36. наук. праць. – Вип. 14. – К.: КНУ, 2011. – С. 301–315. 3. Рейтблат А. И. Кому и зачем нужен Пушкин? (О книге Пола Дебрецени) // Рейтблат А. И. Как Пушкин вышел в гении. – С. 204–210.

**Т. Скуратко, асист.,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка**

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ТРАДИЦІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ ПОЕМ ІВАНА ДРАЧА

У статті простежено діалектичну єдність традицій і новаторство в поетичному епосі Івана Драча. Значна увага приділяється шевченківським традиціям у художньому дискурсі поем митця (на прикладі поеми-симфонії "Смерть Шевченка").

Ключові слова: традиції, новаторство, жанр, поема-симфонія, ліризм, художній стиль, образ, ліричний герой, художній дискурс.

В статье проанализировано диалектическое единство традиций и новаторство в поэтическом эпосе Ивана Драча. Значительная часть внимания уделена шевченковским традициям в художественном дискурсе поэм писателя (на примере поэмы-симфонии "Смерть Шевченко").

Ключевые слова: традиции, новаторство, жанр, поэма-симфония, лиризм, художественный стиль, образ, лирический герой, художественный дискурс.

The article reveals dialectical unity of traditions and innovations in the poetic epos of Ivan Drach. We pay great attention to Shevchenko's traditions in artistic discourse of poems of the artist (on the material of the poem-symphony "Shevchenko's Death").

Key words: traditions, innovations, genre, poem-symphony, lyricism, poetic style, artistic image, lyrical hero, artistic discourse.

Своєрідність, неординарність художнього мислення, жанротворення та поетичної мови видатного "шістдесятника", митця-новатора Івана Драча давно вже набула в літературних колах аксіоматичного характеру. Його талант визрів на рубежі 50-х – 60-х років ХХ ст., коли представниками так званих "шумної трійки" і "галасливої четвірки" у російській та українській літературах відсувалися на другий план застарілі канони традицій, інколи навіть зухвало епатувалися інновації як протест проти мистецтва так званого "соціалістичного реалізму", нав'язаного більшовицькою ідеологічною машиною. Творчість Івана Драча характеризується діалектикою традицій і новаторством.